

A helyi foglalkoztatás és a közfoglalkoztatás legfontosabb jellemzői egy empirikus kutatás tükrében

KULCSSZAVAK: munkanélküliség, marginalizáció, közfoglalkoztatás, helyi közszolgáltatások, közösségfejlesztés

ABSZTRAKT: Az elmúlt bő két évtizedben a hazai vidék egyre súlyosabb társadalmi problémái a foglalkoztatás térben differenciáltan megfigyelhető jellemzőit követte. A központi régió és a nyugat-magyarországi újraiparosodott központok nagyobb területi egységeket is átfogó kedvezőbb foglalkoztatási mutatói mellett az ország egyéb térségeiben legfeljebb egy-egy nagyobb központ vagy sajátos helyzetéből adódóan néhány kisebb város volt képes szűkebb környezetével együtt, szigetszerűen kiemelkedve környezetéből, az országos átlagot meghaladó foglalkoztatási mutatókat produkálni. A vidéki térségek többségét (és nemcsak az aprófalvas településszerkezetűeket) ezzel szemben a rendszerváltást követő súlyos foglalkoztatási krízis óta lassú egy helyben járás és további leépülés jellemzi minden társadalmi mutató esetében, de kiváltképp a foglalkoztatásban. Jelen tanulmány e térségek településeinek helyi foglalkoztatását és az ebben az elmúlt években meghatározó jelentőségűvé váló közfoglalkoztatás jellemzőit tekinti át egy helyben élő szakértővel folytatott interjúkra támaszkodó vidékkutatás esettanulmányai alapján.

Intézetünk a Vidékkutatás 2012–2013 kutatási program² keretében négy minta-területen (Lengyeltóti, Mezőkovácsházi, Sárospataki és Sarkadi kistérség) vizsgálta a vidéki térségekben megfigyelhető marginalizálódás jelenségét és legfontosabb jellemzőit. Elemzéseink az elérhető statisztikai adatok és a helyi dokumentumok mellett a térségekben élő szakértővel folytatott interjúk alapján járta körbe a problémakört. Jelen rövid tanulmány e vizsgálat helyi foglalkoztatással és közfoglalkoztatással kapcsolatos legfontosabb eredményeit igyekszik összefoglalni.

Minden megkérdezett szakember egyöntetű véleménye szerint a marginalizálódás folyamatában és részösszetevőiben is kulcsszerepet tölt be a foglalkoztatás, ami azonban nemcsak a marginalizálódó vagy periférikus térségeket jellemzi hazánkban, hanem szinte teljes országrészek – lassan évtizedek óta – kimondottan súlyos foglalkoztatási feszültségektől szenvednek.

¹ Velkey Gábor, tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI ATO Békéscsabai Csoport

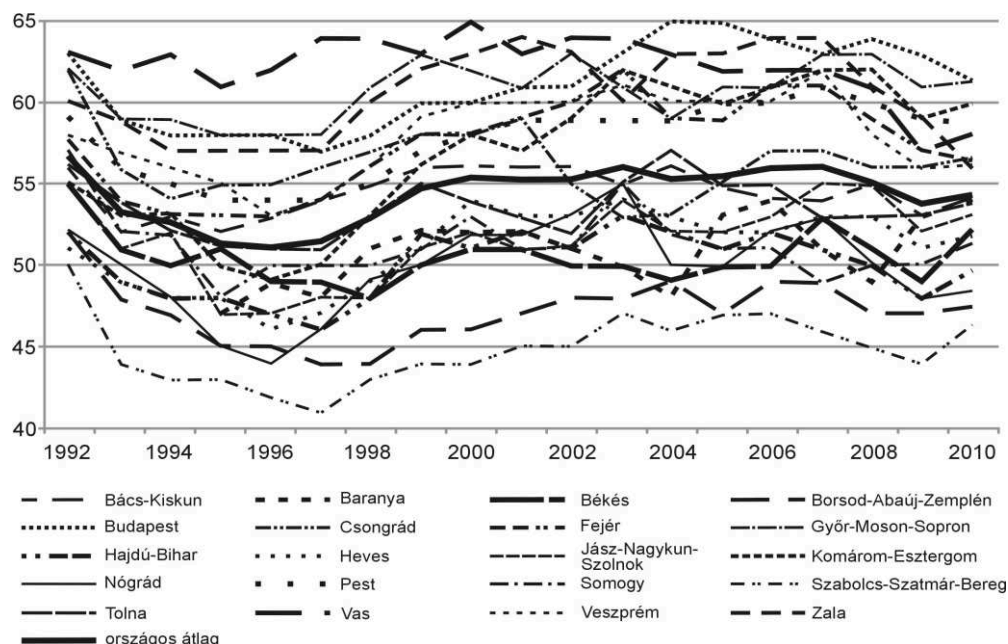
² A „vidékiségből” adódó marginalizálódás társadalmi, gazdasági, települési/térségi összetevői, konfliktusai, okai és a feloldás, kezelés lehetőségei című kutatási projektet a MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Békéscsaba csoportja dolgozta ki Nagy Erika, Nagy Gábor, Timár Judit és Velkey Gábor közreműködésével.

Bevezetés – az adatokban megjelenő foglalkoztatási helyzet címszavakban

Miközben Európa legfejlettebb térségeiben az aktivitási ráta³ 80% körül mozog, a hátrányosabb déli régiókban pedig megközelíti a 70%-ot (leszámítva Olaszország legdélebbi területeit), addig a hazánk legjobb mutatójával rendelkező (központi és Észak-Dunántúl) régiói is csak a 65%-ot érik el. Ezt az értéket rendre meghaladja a cseh, a szlovák, a lengyel és a bolgár régiók többsége, a balti államok mindegyike, sőt Románia legkedvezőbb régiói is. A hazánk déli és keleti felében jellemző 60% alatti arányt csak Dél-Olaszország és Romániának az Alföldhöz kapcsolódó régiója mutat.

A hosszabb idősor elemzésére alkalmas foglalkoztatási ráta⁴ (1. ábra) a rendszerváltást követő súlyos gazdasági visszaesés hatására a 90-es évek közepének mélypontja után az ezredfordulótól 50% fölött stabilizálódott, ami 15%-kal alacsonyabb az európai átlagnál. A válság előtt egy enyhe emelkedés volt jellemző, amit egy rövid visszaesés követett, a trendvonal azonban összességében alig tért el a stagnálástól.

1. ábra. A foglalkoztatási ráta Magyarország megyéiben
(a foglalkoztatottak aránya a 14–65 évesek között, 1992–2010) (%)

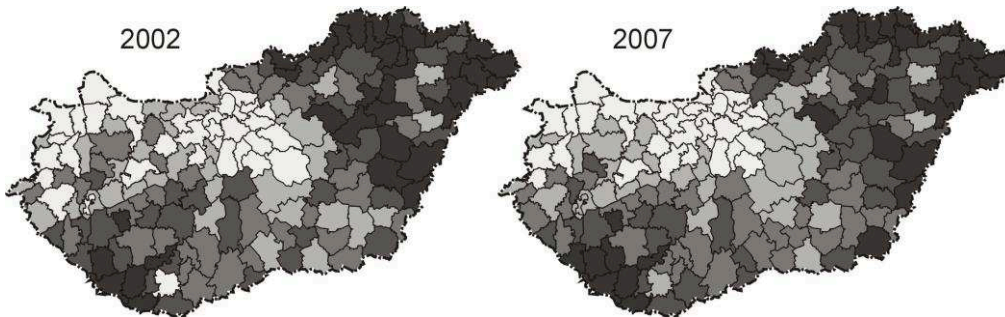
Forrás: TeIR – saját szerkesztés.

³ A 15–64 éves korosztályba tartozó gazdaságilag aktív népesség aránya.

⁴ A KSH hosszabb időtávban is összehasonlítható adatokat eredményező (kérdőíves megkeresésen alapuló) munkaerő-felmérése alapján képzett foglalkoztatási ráta a rész- és teljes munkaidőben foglalkoztatottak arányát mutatja a 14–65 éves korosztályban.

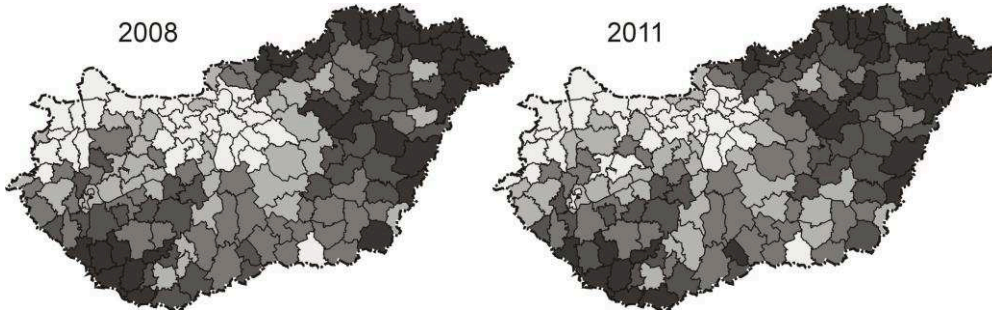
Az országos helyzet és a területi különbségek változatlanóságát bizonyítják a munkaügyi szervezet által gyűjtött adatok is.⁵ A regisztrált munkanélküliek 15–60 éves korú népességre vetített 2002–2007 közötti aránya (2. ábra) és a nyilvántartott álláskereső 15–64 éves népességre vetített arányának 2008–2011 közötti változása (3. ábra) a közel tízéves időtáv ellenére lényegében változatlan térstruktúrát rajzol elénk. 2002–2007, illetve 2008–2011 között is alig néhány kistérség került át másik ötödbe. Jellemző, hogy a változások (fel- vagy lelépés az ötödök között) legfeljebb egy szintet érintettek, és 2008–2011 vonatkozásában többnyire negatív irányúak voltak. Mindösszesen kilenc kistérség javított ezen időszak alatt a besorolásán, ezek az ország nyugati térségeiben és/vagy fő közlekedési folyosókhöz kapcsolódóan helyezkednek el. Az egyes kistérségek relatív helyzetét szemléltető alsó és felső ötöd (kvintilis) közötti eltérés közel nyolcszoros, a legjobb ötöd adatai 2–5, a legrosszabbaké 15–23% közöttiek.

2. ábra. Regisztrált munkanélküliek a 15–60 éves népességre vetítve (2002–2007)

Forrás: TeIR – saját szerkesztés, kvintilisek.

3. ábra. Nyilvántartott álláskereső a 15–64 éves népességre vetítve (2008–2011)

Forrás: TeIR – saját szerkesztés, kvintilisek.

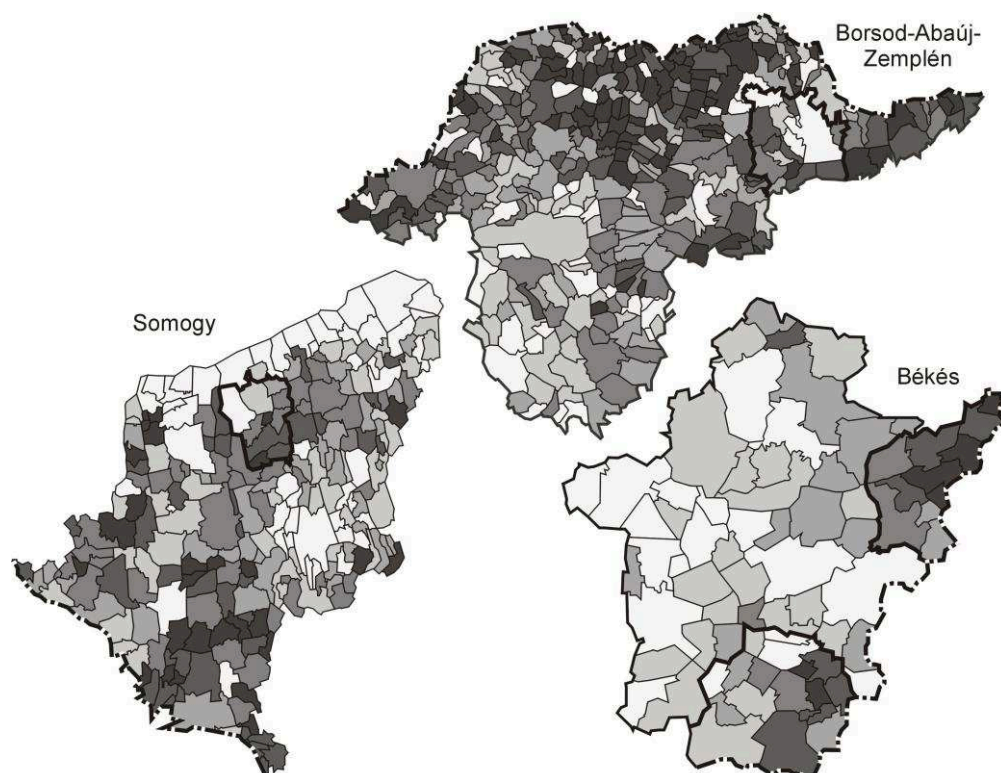
⁵ A KSH munkaerő-felméréseivel szemben azonban kistérségi és települési elemzésre is alkalmas, munkaügyi szervezet által végzett adatgyűjtések a jogszabályokban rögzített kategóriák változásai miatt egy mutatóra alapozva nem teszik lehetővé hosszabb idősor elemzését.

Az országos és területi adatok összefoglalóan „bemerevedett” területi struktúra meglétére utalnak, valamint arra, hogy a vidéki térségeket – néhány perspektivikus központhoz szorosabban kapcsolódó szuburbanizálódó településegüttest leszámítva – immár közel két évtizede folyamatos és súlyos foglalkoztatási válságjelenségek terhelik.

A vizsgált kistérségek foglalkoztatási helyzete az adatok alapján

Az empirikus kutatásunk során elemzett négy térség mindkét időtávban a legrosszabb ötödben volt található. A településsoros adatokat bemutató 4. ábra legsötétebb színnel jelölt települései jellemzően aprófalvak, ám a leghátrányosabb helyzetű térségekben (köztük a vizsgált négy kistérség mindegyikében) nagyobb lélekszámú települések is e kategóriába sorolódnak.

4. ábra. A nyilvántartott álláskereső a 14–65 évesek között a vizsgált kistérségek megyéiben (2011)

Forrás: TeIR – saját szerkesztés, azonos elemszámú hatodik.

A településsoros munkanélküli adatokat tekintve éles különbség a kistérségek központjait adó kisvárosok és a térségek egyéb települési között figyelhető meg. A járási központokba telepített közigazgatási feladatok és az e településeken megjelenő középfokú oktatási és egészségügyi közszolgáltatások közvetlenül is, de áttételesen is további érzékelhető emelkedést jelentenek a foglalkoztatásban. E közpénzből finanszírozott álláshelyek önmagukban is emelik a vásárlóerőt, ami – kiegészülve a környező települések lakói számára legközelebb itt elérhető kereskedelmi, pénzügyi és egyéb szolgáltatási funkciókkal – a versenyszféra foglalkoztatási szintjét is megemeli. Az interjúk alapján azonban egyértelmű különbség tehető e tekintetben is a járási központok között. Sarkad és Mezőkovácsháza csak részben tölti be a kistérség központi települési szerepkörét. Ez Sarkad esetében Gyula közelségével függ össze; a középfokú közszolgáltatások jelentős részét (oktatás, járóbeteg-ellátás) a lakosság nem a kistérségközpontban veszi igénybe. Mezőkovácsháza esetében a közvetlen szomszédságában lévő nagyobb lélekszámú települések önmagukban is ellátják e központi szerepköröket (Mezőhegyes – kihelyezett okmányiroda, Battonya, Medgyesegyháza), a helyben hiányzó magasabb szintű szolgáltatásokat pedig már a megye központi településein (Békéscsaba, Gyula) keresik. A középfokú szolgáltatások tekintetében Lengyeltóti rendelkezik a legkisebb vonzáskörzettel, az lényegében a volt társközségeire terjed ki, a kihelyezett járási hivatali szolgáltatásokat (munkaügy, okmányiroda) is elsősorban e települések lakói használják, az egyéb szolgáltatások igénybevétele pedig megoszlik Fonyódnál, Balatonboglárnál és a megyeszékhely között. Sárospatak működik a leginkább kistérségközpontként. Ez annak ellenére is igaz, hogy a középfokú oktatásban, az egészségügyi ellátásban és a kereskedelemben Sátoraljaújhely a „patakiak” számára is nyújt központi szolgáltatásokat, ami a megyeszékhely és más szóba jöhető városok távolságával függ össze.

Foglalkoztatási jellemzők az esettanulmányok alapján

Empirikus kutatásaink során a helyi önkormányzat szakembereinek (polgármesterek, jegyzők, szociális ügyekkel foglalkozók) segítségével, akik képesek szinte teljes egészében átlátni a falut, igyekeztünk számba venni a helyben élők foglalkoztatási helyzetét és a központi települések munkaerővonzó, munkát biztosító szerepkörét. E településeken az aktív korúak közel fele álláskereső vagy közfoglalkoztatott volt, vagyis a helyben élők legfeljebb negyede-ötöde végez (a közfoglalkoztatást nem beleszámítva) aktív korúként keresőtevékenységet. Interjúalanyaink beszámolója szerint kimondottan sok az olyan család, ahol „reggel legelőször az iskolába induló gyerek(ek)nek kell felkelni”.

A helyben foglalkoztatottak legnagyobb csoportját immár évek óta a közmunkaprogramokba bevont személyek adják. Ezt az önkormányzati hivatal, az idős- és gyermekellátás intézményei, a közétkeztetés és a településüzemeltetés követi, azonban ez utóbbiak között is többen a közmunkaprogramon keresztül kerülnek alkalmazásra (Virág 2014). Egy vizsgálatba vont másfélezer lélekszámú faluban például csak a hivatalban öt, egy közel háromezer fős faluban pedig kilenc fő közmunkás-

ként dolgozik, az intézményes szolgáltatásokban és a településüzemeltetésben pedig a számuk tovább nő.

A kisebb falvakban néhány családi vállalkozás (3–5) ellátja a vendéglátás és kereskedelem feladatait. Az egészségügyi alapellátás, a posta pedig további egy-két fő számára biztosít megélhetést. A polgármester elmondása szerint egy aprófalunak nem is nevezhető zsáktelepülésről naponta mindösszesen hatan járnak el dolgozni. Kettő a településközi közlekedésben buszvezetők, két fő végez fizikai munkát (takarító, ápoló) a megyei közép fokú intézményekben, kettő a kistérség központjában a kereskedelemben dolgoznak, és két fő jár át a szomszéd faluba, ahol a térségi feladatokat vállaló idősellátás alkalmazottai. Rajtuk és a középiskolákba naponta bejáró diákokon kívül szinte senki sem hagyja el a falut.

A Békés Megyei Földhivatal adatai és az azok értelmezését segítő empirikus kutatásaink alapján elmondható (Velkey 2014), hogy immár a falvak határa csak kisebb részben szolgálja a településen élők megélhetését. A kiemelkedően magas arányt mutató mezőgazdasági, illetve az említésre alig érdemes erdészeti, halászati és állattenyésztési tevékenységeket legalább felerészre olyanok végzik, akik nem élnek a faluban és nem is kötődnek ahhoz. Említésre érdemes agrárgazdaságból származó jövedelemmel a helyi háztartások legfeljebb 12-15%-a rendelkezik, de ezek csupán harmadában tekinthető főhivatásnak a földdel való foglalkozás. A belső arányok azonban nagyban függenek a termőföld minőségétől és a földhasználat jellegétől. A főhivatásszerűen gazdálkodók arányában érdemi eltérés alig figyelhető meg, legfeljebb az ültetvényes (szőlő, gyümölcs, fű, dinnye, szántóföldi zöldség) gazdálkodást folytató térségekben jellemző néhány százalékkal nagyobb arány. E területeken a kiegészítő jövedelmet biztosító agrárgazdaság jelentősége azonban lényegesen magasabb.

A mezőgazdasági önellátás szerepének radikális csökkenését jól mutatja egy közel háromezer lakosú, kimondottan jó minőségű földdel rendelkező dél-békési település példája. A település lakói a rendszerváltást megelőzően éves szinten közel 12 000 sertést értékesítettek a nagyüzemi állattartás felett, jellemzően a tsz integrálásában. Ezenkívül 2500-3000 sertést vágta saját felhasználásra. Ma a lakóházak mellett ólakban legfeljebb évente 600 sertést nevelnek, ami a huszonöt évvel ezelőttinek alig 4%-a. Ugyanebben az időszakban 180-200 tehenet tartottak helyben, és értékesítették a szaporulatot, illetve a tejet. Ma jó, ha tíz tehenet fejnek a faluban (5%). Az idősebb generáció még műveli a konyhakertet, és tart legalább baromfit. A középgenerációk legfeljebb a konyhakerttel foglalkoznak, a 30-asok és a fiatalabbak már többnyire semmivel. Az állattartás visszaesésében fontos akadályozó tényező a minimálbérhez és a közfoglalkoztatásból szerezhető jövedelemhez képest kimondottan drága növényállat és a takarmány rendszeres beszerzése. A helyi agrárgazdaság átalakulása az értelmiséget, a felsőfokú végzettségűeket is megtizedelte. Hajdanán csak a tsz-ben harminc fölött volt a diplomás szakemberek száma, közülük alig 4-5 él még a faluban és a nagyobb gazdaságokban is legfeljebb 8-10 felsőfokú végzettséggel rendelkező gazda dolgozik.

A rendszerváltás előtti időszakhoz képest a legjelentősebb változást mégis a nagyobb városok feldolgozóüzemeibe bejárók arányában tapasztalhatjuk. A vonatok, autóbuszok tömve voltak akkoriban a bejárókkal, sőt egyes több műszakban dol-

goztaó üzemek saját buszparkkal szállították munkásaikat. Ma a tömegközlekedést használók túlnyomó többsége (60-70%) középiskolai diák. A vizsgált kistérségek közül a napi ingázásban Lengyeltóti esetében a balatoni idény jelent említésre érdemes eltérést, de a 1,5-2 hónapos alkalmi foglalkoztatási lehetőség sem ad elegendő kiegészítő jövedelmet, továbbá minden interjúalanyunk kiemelte a szervezett bejárás ebben az időszakban különösen fájó problémáit. Egyre jellemzőbb jelenség a távoli, jellemzően fővárosi és külföldi munkavégzés, ingázás, amit többek említése szerint a személyes kapcsolatok alapján „bandák” szervezésével segítenek. A külföldi munkavállalás jellemzően hasonlóan terjed, elsősorban a fiatalok körében. Továbbra is élő jelenség a családfenntartó több hónapos, rendszeres vagy idényszerű külföldi munkavégzése, amit a helyi viszonyok megismerése után a család többi tagjának kiköltözése is követhet.

Az alacsony iskolai végzettségűek számára a kiegészítő jövedelem megszerzésének egyetlen formája a szürkefoglalkoztatás. Az emberek pénzért, terményért, italért szinte minden ház körüli munkát elvállalnak. Az ilyen irányú megrendelés azonban jelentősen lecsökkent, a jobb módú, lakóhelyükhöz szorosan kötődő sáropataki szőlősgazdáknál hallottunk több olyan esetről, amikor udvarosként, kertészként, takarítóként helyi embereket alkalmaztak (természetesen nem bejelentett módon). „A jó napszámos kincset ér” – mondják a gazdák, ezért ott, ahol rendszeres az agrárgazdasági tevékenységhez kötődő élmunkaigény, és az szakértelmet, gyakorlatot igényel (metszés, kacsolás, betakarítás, palántázás, kiültetés, szedés stb.), bejáratott napszámosokkal dolgoznak, vagyis számon tartják a jó napszámosokat. A szántóföldi műveléshez kötődő kézimunkaigény tömegesebb, kevesebb szakértelmet és inkább monotonitást, kitartást igényel, így e területeken nagyobb szerepe van a valódi alkalmi foglalkoztatásnak. Az ilyen jellegű foglalkoztatás legalizálása továbbra sem jellemző, a gazdák tudják, hogy mikor és mennyi embert kell lejelenteni, hogy elkerüljék az ellenőrzést. (Váradi 2010).

A közszolgáltatások elérhetősége, színvonala

Az elmúlt évek hatalmas változásokat hoztak a közszolgáltatások szervezésében. A közigazgatás átszervezésének hatásait minden kérdezett pozitívnak, de nem lényeginek nevezte. A foglalkoztatás szempontjából a munkaügyi központok kettős irányítása (szakmai felügyelet a megyei kormányhivataloknál, közvetlen irányítás a járási hivataloknál) merült fel konkrét kérdésként, ám a megkérdezett szakemberek egyöntetű véleménye szerint ez semmiféle problémát nem jelent, sőt az új járások hivatalainak kialakításakor a munkaügyi kirendeltségek szervezeti kultúrája, szervezettsége pozitív, követendő példaként működött. A foglalkoztatás szempontjait hangsúlyozva minden megkérdezett a humán szolgáltatások közül elsőként az oktatást és annak intézményrendszerét említette a legfontosabb területként.

Az alapfokú és középfokú oktatás államosítása minden megkérdezett véleménye szerint immár egyértelműen az állam felelősségi körébe utalja a mindenki számára elérhető, képességei kiteljesítését lehetővé tevő oktatás-nevelés-képzés intézményes szolgáltatásainak biztosítását. Abban is teljes körű az egyetértés, hogy a korábbi idő-

szakban a folyamatosan és egyre gyorsuló mértékben csökkenő állami normatívák, illetve az ezt kiegészíteni hivatott önkormányzati források differenciáltan jellemző hiánya miatt alakultak ki a hatalmas színvonalbeli különbségek, legfőképpen az általános iskolák között. Mindez a jobb helyzetű, mobilabb családokat a városi szolgáltatások igénybevétele felé tolta, ami a finanszírozás rendszere miatt gyorsította a szegregációt, és kritikus helyzetbe hozta a kistelepülések alacsony létszámú oktatási intézményeit (Velkey 2013). A helyben élők a marginalizálódás folyamatában az általános iskolai oktatás színvonalának csökkenését, a felső tagozat, illetve az iskola esetleges elvesztését tartották a közszolgáltatások teljes körét tekintve a legkritikusabbnak. A csak alkalmanként rendelő házi orvos, a helyi gyógyszerkiváltás hiánya, a távoli ügyelet, a nehezen elérhető járóbeteg-ellátás alig jelent meg problémaként.

Az oktatási szakemberek közül volt olyan, aki a családsegítés, gyermekvédelem, gyógypedagógiai ellátások, fejlesztőpedagógia helyi elérhetőségének kérdésekor a többcélú kistérségi társulások esetében megfigyelhető azon gyakorlatot említette az állami szolgáltatásszervezés veszélyeként, mely a városi intézmény (jelen esetben járás) hatáskörébe utalva ezt a feladatot formálisan kipipálja azt, és közben a rászorulókat a városi intézményeknél érdemben szűkebb körben jutnak hozzá a tényleges segítséghez.

A közép- és középvárosi oktatás esetén az elmúlt évek gyorsuló centralizációs folyamatait említették veszélyként, különösen a szakiskolai képzésre hivatkozva. A leghátrányosabb helyzetű családok gyermekei ugyanis lényegesen nagyobb arányban morzsolódnak le a szakképzés megszerzése előtt, ha a képzést csak távolabbi, és különösen akkor, ha napi ingázással el sem érhető helyen kénytelenek igénybe venni. A kis- és középvárosi oktatási intézmények immár hosszabb idő óta egyértelműen érzékelhető térvészése a humánszemponok fokozott figyelembevételét szinte lehetetlenné teszi. Ezekre az intézményekre, nemcsak az iskolarendszerű képzés bázisaként vagy a felnőttoktatás, munkaerő-piaci képzések helyszíneként van szükség, hanem a tudásra érzékeny, tanulásban érdekelt szakemberek megtartása, illetve a modern gazdaságban való alkalmazhatóság feltételeként immár szinte minden ágazatban joggal elvárt konvertálható, magas színvonalú általános ismeretek (kommunikációs képességek, vállalkozói, pénzügyi ismeretek, szövegértés, nyelvtudás, IT) elsajátítása miatt is.

Az állami közszolgáltatásokhoz kapcsolódva többen határozottan hangot adtak annak a véleményüknek is, hogy az állam széteséseként értelmezhető az „állami utak” tarthatatlan állapota, járhatatlansága, illetve a településközi tömegközlekedés piaci logika szerinti szervezése, vagyis radikális visszaesése.

A helyi közösségek szétesése

A közép- és kisvárosok munkaerővonzó szerepkörének radikális visszaesése, a helyközi közlekedés leépülése, az úthálózat, infrastruktúra folyamatos és egyre gyorsuló amortizációja, lerobbanása a mindennapokban tovább korlátozza különösen a nehezebb helyzetű társadalmi csoportok térhasználatát, ami a helyi társadalom többségének elvesző, eltűnő létalapja miatt felerősíti a korábban is jellemző szelek-

tív migrációt. Lényegében visszaszorulnak a falvakba az azt elhagyni képtelen, rendszeres jövedelem nélküli tömegek, azok pedig, aki elkerülnek tanulni, máshol sikeressé válnak, nem térnek vissza, sőt szüleik, sokszor nagyszüleik is követik őket. A sikeres agrárvállalkozók szintén a központokba költöznek, vagy fogyasztásukban, szabadidejük eltöltésében a helyi jövedelem nélküli tömegektől élesen elkülönülve egy sajátos modernizációs zárányt alkotnak saját falvaikban.

A helyi közösség (önkormányzat) forrásainak és hatásköreinek kiürülése (a közösségi szolgáltatások leépülése, súlyos különbségek a szolgáltatások színvonalában, a közösségi terek szűkülése, piacosodása, a személyzet eltűnése) immár évtizedek óta korlátozza a közösségi összefogás és aktivitás lehetőségét. A színvonalas szolgáltatások elérésének esélye az utóbbi évek változásainak hatására sem javult, ami a jobb helyzetű, jó érdekérvényesítő képességű csoportokat szintén a nagyobb központok felé fordítja. A kedvezőtlen folyamatok erősödését elemezve néhányan a „háborús közéletre” (a széles körű összefogás, együttműködés lehetetlenné válására, a párt- és hatalmi szempontok érzékelhető térnyerésére) hivatkoztak, ami leszívárogyva a falvakba a széles körű összefogás, együttműködés esélyét szűkíti, és a polarizáció, a társadalmi szembenállás, türelmetlenség erősödésében jelenik meg (Várad, 2010).

„A mi falunk, ha a közösség aktivitását és a helyi összefogást egy tízes skálán kellene osztályozni, legfeljebb az egyes értéket éri el” – mondta egy dél-békési polgármester, miközben a nyolcvanas évek közepének időszakát értékelve 7-8 pontot adott volna. „Én már nem attól félek, hogy éhséglázadás lesz, hanem attól, hogy egymást fogjuk legyilkolni, hogy élhessünk” – értékelte a társadalom szétesését egy zempléni aprófaluban egy többgyermekes cigányasszony. „Elcigányosodott a falu, na nem úgy, hogy megnőtt a cigányok aránya, hanem úgy, hogy a magyarok is úgy élnek már...” – fogalmazott az előítéletes megközelítést átvéve, és egyúttal differenciálva egy értelmiségi Sarkad környékéről.

A létbizonytalanság növekedésével párhuzamosan szűnt meg e térségekben is a közbiztonság. A romlás azonban nem folyamatos volt, hanem lépcsőzetesen alakult. A külterületi tüzelőlopások, az elhagyott épületek feltörése, elhordása már tíz-tizenöt évvel ezelőtt is előfordult. A szomszéd kertjének megdézsmálása csak évekkel ezután jelent meg szélesebb körben, és csak további évek múlva öltött szervezettnek tetsző méreteket, vált szinte „nem is szégyeltté” – ahogy az egyik interjúalanyunk jellemezte. Bár a közbiztonság továbbra sem jó, mára megtanultak ezzel együtt élni a helyben lakók. A legjellemzőbb válasz az eltulajdonítható javak tudatos csökkentésében foglalható össze, illetve a nagyobb értékű vagyontárgyak (gazdaságok) esetében a szervezett fizikai védelem létrehozásában. Van olyan település, ahol közmunkában gyártanak drótkerítést, és magas szögesdróttal ellátott kerítésekkel védik az új építkezéseket, középületeket, szolgáltatólétesítményeket, illetve az építkezés során az építőanyagot, épületfát, beépítésre váró gépészeti elemeket. A rendőrségre nem számítanak, mert megtanulták, hogy nem számíthatnak, és a polgárőr szolgálat is immár csak a megelőzést szolgálja. Fontos változás, hogy a közbiztonság elvesztésével kapcsolatos etnikai feszültségek érzékelhetően csökkentek, az emberek pontosan tudják, hogy ki lop, ki ezek közül a cigány, ki a nem cigány. „A semmittevés életformája immár nem etnikai karakterű, hanem az élethelyzethez, a perspektí-

vátlansághoz kötődik, és a fiatal és középgenerációk egyre jellemzőbb sajátja” – mondta az egyik kistélepülés polgármestere.

A közösségi aktivitás csökkenése minden területen tetten érhető, talán a nyugdíjasok, a fogyatékosokkal élők, illetve az életforma részévé váló egyes szabadidős (vadászat, horgászat) és sporttevékenységek (foci, kézilabda) esetében maradt jellemző. E rendszeres tevékenységek csak kevesek számára jelentenek a mindennapokban átélt közösségi élményt, az a többség számára a széles körben elterjedt hazai gyakorlat szerint a „nagy össznépi mulatozásra alkalmas fesztiválokhoz” (búcsú, falunap, gasztronómiai rendezvény stb.) kötődik. Több kisebb településen is tapasztaltuk, hogy fontos társadalmi integrációs szerepet tölthetnek be, különösen a cigányság összetartásában, de a cigányok és magyarok együttműködésében is a kisegyházak. A pozitív hatás a szervezett közösség, a rendszeres találkozások és a mások (többség) által is elfogadott, támogatott értékrend együttes következménye. Ugyanakkor ellentétes példával is találkoztunk az empirikus kutatás során, volt olyan település, ahol a helyi cigány kisebbségi vezető épp abból a néhány családból került ki, amelyek „élősködnek másokon” – mondja a polgármester – félelmet generálva a településen és függőségben tartva több cigány családot is (ami nem melleleg az újráválasztásukat is biztosítja).

Közfoglalkoztatási programok, új függőségek

A helyben élő alacsony iskolai végzettségűek számára napjainkban szinte az egyetlen legális foglalkoztatási esély a közfoglalkoztatás. Nem véletlen, hogy az önkormányzatok, polgármesterek legtöbb idejét a közfoglalkoztatás szervezése, az ezzel kapcsolatos ötletelés, a jó gyakorlatok elterjesztése, pályázatok készítése köti le.

Bár a helyi vezetők hozzáállása eltérő, a „divatos ötletek”, jó gyakorlatok, „sugallt pályázati irányok” miatt mégis hasonulás figyelhető meg, nemcsak az egyes térségek települései, hanem a távolabbi kistérségek programirányai között is. A programokat emellett áthatja egy, talán a politika hatásának betudható, mennyiségi szemlélet. Több településvezető is hivatkozott azokra a helyi kormánypárti politikai szereplőkre felől érkező unszólásokra, melyek a „minél több ember, minél gyorsabb bevonásának” számszerű eredményekben megmutatható érdekét a jó szervezés, alapos előkészítés és a hatékonyság elé sorolta.

A fenntarthatóság kérdése a programoknak ebben a szakaszában csak legfeljebb annyiban jelenik meg, hogy a központi források felhasználásával olyan eszközparkot, infrastruktúrát igyekeznek az előrelátó polgármesterek létrehozni, felhalmozni, ami a támogatások csökkenése esetén is továbbvihetővé teszi a tevékenységet. Részben a piacképesség, részben a fenntarthatóság irányába tett lépésként értelmezhető a tevékenységek produktumának piacra juttatását elősegítő aktivitás, a tartós és a biztos piac megszerzésére irányuló kezdeményezések (Koltai, Kulinyi 2013). Erre jó példa egy a tartósan munka nélkül lévő nők közfoglalkoztatására irányuló varrodában készített ágynemű nagy állami szereplők felé (büntetés-végrehajtás, egészségügy, bentlakásos szociális intézmények) történő értékesítésének egyelőre sikertelen kísérlete.

A megkérdezettek a programok legfontosabb jelentőségét a rendszeres munkára szoktatásban határozzák meg. Interjúink során rendre előkerült a „segély helyett (köz)munkát” szlogen. A nyolcórás közfoglalkoztatás és a minimálbér nettója közötti bérkülönbséggel kapcsolatban a szervezők oldalán is megjelentek egymásnak ellentmondó vélemények. Az alacsonyabb bér melletti érvek többnyire arra hivatkoznak, hogy e tevékenységek termelékenysége is alacsonyabb, továbbá ha itt is minimálbért kapnának a dolgozók, nem érné meg a versenyszférában például bejáróként elhelyezkedni. A kritikusok rendre a megélhetési költségekre hivatkoznak, vagyis arra, hogy a közmunka mellett így „a szürkében is keresni kell”, és azokban az időszakokban, amikor a helyi adottságok alapján lehetőség adódna napszámosként dolgozni, a közmunkások hátrányos helyzetbe kerülnek.

A napszámos munkához való viszonyt tekintve szintén komoly különbségeket tapasztaltunk a polgármesterek, közmunkaszervezők hozzáállásában (Koltai, Kulinyi 2013). Többen voltak olyanok, akik elnézték a kampánymunkák időszakában a táppénzt, a munkaidő apróbb megkurtítását. Mások ezzel szemben külön ellenőrzéseket iktattak a programba, ragaszkodtak a szabadság kiírásához, semmiben nem voltak elnézőek. Egy, a téli időszakban keresett, megfelelő szakképesítéssel nem rendelkező, ugyanakkor megbízható („nem ivós”) böllér elmondása szerint sok tízezer forintot vesztett azzal, hogy a nagy havazások időszakában rendre beosztották „készenlétisnek”. A dinnyés vidékeken a családdal átköltöző román napszámosok iránti kereslet növekedését is részben a közmunka számlájára írják. Másik okként a jó napszámosok külföldi munkavállalását említik.

Egy kisebb település polgármestere „a szürkegazdaság elleni küzdelem” lehetséges eszközeként felvetette, hogy az önkormányzat egy-egy település esetében a munkanélküliek teljes körét magához kötve (kvázi alkalmazva) felléphetne mint egy „munkaerő-kölcsönző” vállalkozás. A napszámost kereső gazda így bejelentkezve az önkormányzattal kötne szerződést, és felé fizetné ki az egyszerűsített foglalkoztatás díját, amit az önkormányzat adna fizetésként a munkavállalónak. Ez jó esetben segíthetné a kiszolgáltatott munkavállalót, ugyanakkor az önkormányzatot (illetve jellemzően a polgármestert) a helyi munkaszervezésben élet és halál urává tenné, egyirányúvá téve a kiszolgáltatott emberek függőségét, illetve függő helyzetbe hozva napszámosmunkát igénylő gazdákat is.

A közmunka mindezek ellenére „népszerű” a munkanélküliek, különösen az egyéb jövedelemszerzés szempontjából lényegesen hátrányosabb helyzetű nők körében. A közmunkába bevonható személyek 50–70%-a részt is vesz a munkában. Bérézésük – egy-két munkavezetőt leszámítva – függetlenül iskolai végzettségüktől, korábbi átképzés(ek) során megszerzett OKJ-s szakképzettségüktől a végzettséggel nem rendelkezőknek járó nettó közel ötvétezer forint.

Továbbra is azok a programirányok a legjellemzőbbek, amelyek a helyi önkormányzat kötelező feladataihoz kapcsolódva, lényegében a költségvetésből hiányzó forrásokat pótolják központi forrásból finanszírozott munkaerővel és eszközökkel, nem alanyi jogosultság alapján, hanem pályázati formában. Ilyen tevékenységeknek tekinthetők a közétkeztetéshez szükséges alapanyagok (zöldség, gyümölcs, hús, takarmány, tej, tojás) előállítására önkormányzati tulajdonú földterületen vagy bérből vett (pl. elhagyott porták, üresen álló házak) belterületi kertekben, továbbá a közte-

rület rendben tartásával (parkosítás, parkgondozás), a vízelvezető árokrendszer karbantartásával, belterületi utak kátyúzásával, közintézmények karbantartásával, takarításával, illegális hulladéklerakók felszámolásával, folyók, csatornák, árkok partjainak tisztán tartásával kapcsolatos tevékenységek.

Ezek mindegyike vállalkozói szerződéssel is megoldható lenne. Nem egy helyi szakember a programok legkritikusabb elemeként a hatékonyság és a termelékenység hiányát emelte ki. „Azt a sárgarépát, krumplit stb., amit helyi termelőktől megvehetnénk a piacon, négy-öttszörös áron állítjuk elő magunknak.” Mintha a „kapun belüli munkanélküliség” éledne újra és az a mentalitás, mely alacsony bérért csak a lapát támasztását várja el a „hivatalosban”, hogy legyen erő és idő a kiegészítő jövedelemre, ami manapság a szürkenapszám.

IRODALOM

- Koltai L.–Kulinyi M. 2013. A közfoglalkoztatást szervezők értékei. *Esély* 14. 5. 38–67.
- Váradi M. 2010. A közfoglalkoztatás újtjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély* 21. 1. 79–100.
- Velkey G. 2013. *Dinamikus egyensúlytalanság* (A hazai közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a konszolidáció esélye) MTA KRTK RKI. Pécs–Budapest–Békéscsaba.
- Velkey G. 2014. Őstermelői adórendszer aprítja a birtokokat. Falu, ősz (megjelenés alatt).
- Virág T. 2014. Közfoglalkoztatás és idősgondozás – szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. *Esély* 25. 1. 45–63.